

ФОРМУВАННЯ ПЕРШОЇ ОПОЗИЦІЇ В ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИНАХ ОУН (1946–1947 РР.)

THE FORMATION OF THE FIRST OPPOSITION IN THE OVERSEAS BRANCHES OF THE OUN (1946–1947)

Сич О.М.,

доктор політичних наук,
професор кафедри політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

В історії ЗЧ ОУН 1946–1948 рр. позначені перманентними дискусіями, які в мемуарній літературі прийнято називати «першою», або «зовнішньою опозицією». Вона складалася переважно з провідних членів ОУН, спрямованих її Проводом на завершальному етапі війни для організації діяльності за кордоном та залучення допомоги від української еміграції і підтримки міжнародної спільноти, й гуртувалася на базі ЗП УГВР. На цьому етапі розвитку внутрішнього конфлікту в ЗЧ ОУН головним предметом дискусії була вища організаційна влада та її персональний вимір. Опозиція звинувачувала С. Бандеру, що він незаслужено очолює організацію, бо протягом війни перебував в німецькому концтаборі й не брав участі в національно-визвольній боротьбі та що представляти її за кордоном має не Провід ЗЧ ОУН, а ЗП УГВР.

Опозиція висувала С. Бандері і Проводові ЗЧ, що переважно складався з чільних діячів ОУН довоєнного періоду, які вийшли з німецьких тюрем і концтаборів, також відхід від постанов Третього надзвичайного великого збору 1943 р. та вимоги ідеологічно-програмового характеру. Головними з них були: 1. здійснити внутрішню організаційну перебудову ЗЧ ОУН й ввести широку демократизацію; 2. в політичній програмі задекларувати демократичний характер майбутньої Української держави; 3. визнати, що майбутнє українське суспільство матиме «безкласовий» характер, а в сільському господарстві збережеться колективна форма господарювання; 4. визначити ціллю визвольної боротьби «російський імперіалізм, а не російський народ»; 5. відмовитися від філософсько-ідеалістичної основи ідеології українського націоналізму та визнати, що Д. Донцов мав «аморальний» вплив на ідеологію українського націоналізму.

Провід ЗЧ ОУН користувався переважною підтримкою організаційної структури та намагався стримувати поширення дискусії в її ряди, що викликало протести з боку опозиції. Перша конференція ЗЧ в 1947 р. не підтримала опозицію. В знак протесту її представники доточно покинули конференцію і це давало підстави для подальшого розвитку опозиційних настроїв.

Ключові слова: Закордонні частини ОУН, Закордонне представництво УГВР, «перша опозиція», провідницький стиль, демократизація, безкласове суспільство, ідеологія націоналізму.

The period of 1946-1948 in the history of the Foreign Branches of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) is marked by ongoing debates, commonly referred to in memoir literature as the «first opposition». This opposition primarily consisted of senior OUN members, whom the leadership had dispatched abroad to organize activities. They grouped around the Foreign Representation of the Ukrainian Supreme Liberation Council (UHVR). The opposition criticized Stepan Bandera for unjustly leading the organization since he had spent the war years in a German concentration camp and had not participated in the national liberation struggle. They argued that the OUN's overseas representation should be managed not by the OUN leadership but by the UHVR.

The opposition, made up largely of prominent pre-war OUN figures who had survived German prisons and concentration camps, issued ideological and programmatic demands characteristic of the «provincial» OUN. Their main demands included: 1. implementing internal organizational restructuring of the OUN and adopting widespread democratization; 2. declaring the democratic nature of the future Ukrainian state in the political program; 3. acknowledging that the future Ukrainian society will be «classless», and that a collective form of agriculture would be preserved; 4. rejecting the philosophical-idealist foundation of Ukrainian nationalist ideology and recognizing the «immoral» influence of Dmytro Dontsov on this ideology.

The leadership of the OUN's Foreign Branches largely enjoyed organizational support and contained the spread of these debates within its ranks, which led to protests from the opposition. The first conference of these branches in 1947 did not support the opposition, and its representatives prematurely left, laying the groundwork for further opposition sentiments.

Key words: Overseas branches of the OUN, Foreign representation of UHVR, «first opposition», leadership style, democratization, classless society, ideology of nationalism.

Постановка проблеми. З проголошенням державної Незалежності еміграційні формации ОУН здійснили намагання впливати на життя українського суспільства та ініціювали створення політичних партій і громадських організацій. Зокрема ОУН-бандерівська (ОУН-б), перенісши свою діяльність в Україну, ініціювала створення політичної партії Конгрес українських націоналістів (КУН) та ряду громадських організацій. Натомість

ОУН за кордоном (ОУН-з), відмовившись від розгортання активної діяльності в Україні, зосередилась на культурно-просвітницькій праці. Є деякі підстави вважати, що вона мала стосунок до створення Демократичної партії України (ДемПУ) [1, с. 169, 195–198, 200–201]. Кожна із них привнесла в українське громадсько-політичне життя свої організаційні принципи та ідеологічно-програмові засади. Очевидно, що повноцінний аналіз

такого впливу неможливий без розуміння історії становлення цих націоналістичних організацій.

Аналіз останніх досліджень. Діяльність Закордонних частин ОУН в різних аспектах фрагментарно відображена у підсумковій колективній праці робочої групи істориків, створеній при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА під загальною редакцією С. Кульчицького та в працях К. Акименко, Антонюка Я. і В. Трофимовича, Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, П. Гай-Нижника, А. Камінського, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Кука, О. Панченка, І. Патриляка, Г. Рія, А. Русначенка, В. Трощинського.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак до сьогодні в українській історіографії відсутнє повноцінне і системне дослідження історії ЗЧ ОУН, а зокрема й тих опозиційних процесів в ній, які в кінцевому результаті привели до розколу та створення ОУН-з.

Мета. Метою цієї статті є дослідження процесу формування опозиції в ЗЧ ОУН, її періодизації, причин появи та перебігу внутрішньо організаційної дискусії протягом 1946–1947 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після завершення Другої світової війни значна кількість членів ОУН-б опинилася за кордоном, а особливо в Німеччині. Сюди вони потрапили різними шляхами і в силу різних життєвих обставин: незважаючи на масові нацистські арешти, в Німеччині частково збереглася мережа ОУН, поповнившись українцями, що були насильно вивезені на роботи в Третій рейх; члени ОУН опинилися і в тій хвилі втікачів, які, рятуючись від совєтської окупації, ринулися в західні країни на завершальному етапі війни; з крахом Третього рейху з німецьких тюрем та концентраційних таборів вийшла значна кількість членів ОУН; на завершальному етапі Другої світової війни Провід ОУН вислав на Захід групу своїх представників для організації діяльності за кордоном [2, с. 244–246].

Провідні діячі ОУН з двох останніх категорій спільними зусиллями організували в 1945 р. Закордонний центр (ЗЦ) ОУН, що став проміжним етапом на шляху до створення в 1946 р. ЗЧ ОУН. Пристосувавшись до еміграційних умов, Провід ЗЧ ОУН почав динамічно розвивати організаційну структуру, яка за короткий час охопила основні країни Західної Європи [3].

В той же час не менш динамічно розвивалися й опозиційні настрої в ЗЧ ОУН. Реконструюючи перебіг подій протягом 1946–1947 рр., ми відштовхуємося від нашого попереднього дослідження, що охоплювало період діяльності ЗЦ ОУН. Вже з перших нарад під час його створення між їх учасниками виявилися значні відмінності у поглядах на внутрішньо-організаційний устрій та персональні претензії на керівні посади [2].

Тодішнє позиціонування конфліктних сторін дозволяють встановити спогади учасників

подій. Зокрема, А. Камінський згадував: «Вирисовуються дві відмінні, ба навіть виразно протилежні тенденції: по одному боці – С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський і їхні прихильники, по другому – Д. Ребет, М. Лебедь, о. І. Гриньох, М. Прокоп, В. Охримович та інші «краєвики», до яких приєднуються деякі «кацетники», як наприклад Л. Ребет, В. Стахів й інші» [4, с. 41].

А С. Мудрик, з приводу персональних претензій на владу писав: «У кінці 1945 і на початку 1946 років декілька провідних членів ОУН почало висловлювати думки, що, мовляв, С. Бандера сидів у концтаборі, не брав особисто участі в підпільній боротьбі з гітлерівськими окупантами, що йому незаслужено робиться велику популярність» [5, с. 10].

Наявність внутрішньої дискусії в ЗЧ ОУН, формування опозиції й, в кінцевому підсумку, її вихід з Організації та заснування ще однієї політичної структури з однойменною назвою – це важливий період в історії ОУН-б, що тривав протягом 1946–1954 рр. В мемуарній літературі представників дискусійних сторін цей час умовно поділяється на т. зв. «дві опозиції».

Так, зокрема, Р. Ільницький-Кричевський, який належав до опозиції, хронологічно розділяє час дискусій в ЗЧ ОУН на два періоди: 1946–1948 рр. та 1949–1953 рр. й відповідно опозицію в ті часові проміжки іменує «зовнішньою» та «внутрішньою». «Зовнішньою» він називає першу, що виступила під прикриттям Закордонного представництва Української головної визвольної ради (ЗП УГВР), яке очолював М. Лебедь. В той же час «внутрішньою» – опозицію до проводу ЗЧ ОУН в середовищі самих Закордонних Частин, зауважуючи, що формування обох опозицій відбувалося паралельно, хоч ні контакту, ні довір'я між собою вони не мали. «Перша діяла засобом публічної критики, друга – внутрішнього переконування і впливу» [6, с. 24].

Як на нашу думку, цей поділ є доволі умовним, бо в обох названих періодах і головні дійові особи «опозиції», і їхні вимоги були майже ідентичними, або ж логічно виведеними з них. Лаконічно ці вимоги можна звести до декількох головних груп:

1. внутрішньо організаційна перебудова – заперечення принципу і практики «вождизму» в ОУН та введення широкої демократизації в процесі розбудови її структури;

2. політично-програмові зміни – заперечення монопартійного режиму влади ОУН в майбутній Українській Державі та її демократичний характер;

3. соціально-програмові зміни – «безкласове українське суспільство» та збереження колективної форми господарювання в сільському господарстві;

4. ідеологічно-світоглядіві зміни – заперечення філософсько-ідеалістичної основи ідеології українського націоналізму та ствердження «амораль-

ності» впливу Д. Донцова на формування ідеології українського націоналізму [6, с. 24–41].

Відповідні публікації з оточення С. Бандери та Проводу ЗЧ ОУН також виділяють дві «опозиції». Якщо Р. Ільницький-Кричевський їх називає умовно «зовнішньою» і «внутрішньою», то в них по відношенню до першої звучить назва «ЗП УГВР», а щодо другої – «двійкарі [5; 7].

На підтвердження наведених ознак т. зв. «першої опозиції», її учасник А. Камінський також вказував, що основним спірним пунктом між нею і ПЗЧ ОУН на цьому етапі був розподіл владних повноважень і впливів й що вона базувалася в ЗП УГВР. «С. Бандера і його Провід ЗЧ були, головним чином, проти того, щоб Закордонне Представництво і секретар зовнішніх справ УГВР діяли незалежно від ЗЧ ОУН, у правно-організаційному відношенні не були підпорядковані Проводу ЗЧ ОУН», – пише він, аналізуючи ситуацію [4, с. 59].

В свою чергу С. Ленкавський вказував, що «ЗП УГВР хотіло для себе зберегти виключний монополію репрезентувати крайову боротьбу і безконтрольно допасовувати себе до модного в даний час курсу чужинецької політики. На цьому тлі і на намаганнях підпорядкувати політику Організації контролює ЗП УГВР виникли конфлікти, які покінчилися усуненням членів ЗП УГВР з Організації» [8, с. 519].

На те, що «перша опозиція» базувалася на основі ЗП УГВР вказує і тодішній голова Політради ЗЧ ОУН Б. Андрієвський. «По закінченні війни чимало членів Організації опинилося на еміграції зі звільненими з кадетів (Бандера, Стецько, Ленкавський і ін.) і з тими, що прибули з краю (Лебідь, о. Гриньох, Д. Ребет і ін.). Уже з перших днів почалася незгода між групою Бандери та групою, прибулою з краю. Ця незгода скоро набрала характеру відкритого конфлікту, поляризувавши противників з одного боку навколо Проводу ЗЧ ОУН, а з другого ЗП УГВР. Відкидаючи особисті моменти, що безперечно мали місце у цій боротьбі, треба признати, що основною причиною конфлікту було різне розуміння принципів побудови Організації, хоч це, до деякої міри, завальовувалося певними ідеологічними розходженнями», – напише він вже в 1956 р. [10, с. 325].

З часом дискусійні розмови і настрої зусиллями опозиції почали переноситися на рівень організаційної мережі й це, очевидно, здійснювало свій деструктивний вплив на неї. С. Ленкавський у якості керівника Сектору внутрішніх справ Проводу ЗЧ вжив застережливих заходів. «В серпні проводилась критика по областях і [...] набрала розголосу, як села, де неперемітно критикують все і всіх. Я видав обіжник і дав підписувати людям, що критикували Організацію – організованих і “диких”», – свідчив він пізніше для внутрішньої комісії [11, арк. 3].

Такі намагання припинити залучення організаційної мережі ЗЧ ОУН до дискусій, що загостріювалися серед провідного членства, викликали в опозиції спротив. Її часник Р. Ільницький-Кричевський пізніше нарікав: «При тому всі ті диспути відбувалися в атмосфері своєїрідної конспірації. Устроєві засади ЗЧ ОУН не дозволяли на обговорення таких і подібних питань публічно, або на організаційному форумі. Провід ЗЧ дав інструкції організаційній мережі не допускати до публічних дебат навіть на сходах “п’ятюк”» – згадував він [6, с. 21]. Зрештою, інший її учасник А. Камінський визнає, що більшість еміграційних кадрів ОУН й так були на боці Проводу ЗЧ і С. Бандери. Натомість опозиція більшою мірою розраховувала на підтримку ОУН в Україні [6, с. 67–68].

Окрім всього іншого, представники опозиції почали звинувачувати С. Бандеру та Провід ЗЧ ОУН в переслідуванні і в погрозах фізичної розправи. Так, зокрема, А. Камінський вважає, що в якості інструменту боротьби з опозицією С. Бандера використовував Службу безпеки ЗЧ ОУН, й що вона «спричинилася значною мірою до загострення стосунків усередині Організації за кордоном і самого конфлікту та зміцнення позицій С. Бандери і його прихильників» [6, с. 51].

До початку 1947 р. атмосфера стала настільки напруженою, що ряд представників опозиції, як от В. Охримович, З. Марцюк, І. Бутковський, М. Стиранка, вийшли із ЗЧ ОУН. А. Камінський згадував: «В цьому загальному напруженні відчувалася також певна психологічна аномалія, коли відносини між близькими людьми по спільній боротьбі ставали щораз «шттивніші», офіційніші, холодніші, непривітніші і просто ненормальні. В одних і других було відчуття, що вони опинилися по різні сторони бар’єра, який ставав щораз вищим і вищим» [6, с. 69].

В такій атмосфері витало відчуття розколу й аби запобігти йому обидві сторони вжили заходів до порозуміння. За ініціативою Я. Стецька та І. Гриньоха між представниками конфліктних сторін у березні 1947 р. «відбулися два «круглі столи» для в’яснення внутрішньоорганізаційної ситуації». Як згадує А. Камінський, в розмовах вдалося налагодити неформальну й дружню атмосферу. «Обі сторони відразу погодилися, що говоритимуть про все відкрито, без взаємних інкримінацій, “офіційности” та декларативної фразеології і всі цього дотримувалися» [6, с. 70].

Представники опозиції для врегулювання ситуації пропонували повернутися до стану Віденської конференції 1945 р., на якій було створено ЗЧ ОУН, до Третьої ширшої наради 1946 р., коли було створено ЗЧ ОУН, або навіть до стану ранньої весни 1945 р., коли вказаних структур ще не існувало. Натомість представники Проводу ЗЧ ОУН пропонували, аби початком врегулювання

було повернення деяких членів опозиції до тієї роботи в Проводу ЗЧ, яку вони покинули. Однак кінцевих домовленостей досягти так і не вдалося [6, с. 70–71].

Врешті концентрованого виразу внутрішня організаційна дискусія набрала на Першій конференції ЗЧ ОУН, що відбувалася у вересні 1947 р. в Альпах неподалік м. Міттенвальд (Німеччина) і пізніше отримала назву «Альпійської». З конспіративних мотивів вона була організована в гірських місцевості, неподалік найбільшого табору українців у Міттенвальді. Згідно засад конспірації її учасники довідалися, куди їдуть, лишень доставши квитки на залізничному вокзалі у Мюнхені. Після висадки з потягу в Міттенвальді їх зустрічали зв'язкові і відводили до гірського табору, де всі розмістилися в шатрах. Учасникам заборонено було покидати місце зібрання аж до закінчення конференції [12, с. 364].

Як згадував приналежний тоді до активу ЗЧ ОУН В. Гришко, конференція, незважаючи на такі польові умови, була в організаційному відношенні підготовлена відмінно – кожен учасник отримав роздруковані матеріали, включаючи тексти запланованих доповідей і звітів. За його ж спогадами можна судити, що перша її частина була достатньо «рутинно-сірою», бо складалася зі звітів різних референтур, доповідей Я. Стецька про діяльність Антибільшовицького блоку народів (АБН) та І. Вовчука про громадський сектор діяльності ЗЧ ОУН. Натомість головним пунктом порядку денного, на який всі чекали, мала бути доповідь С. Бандери. А коли до цього дійшло, то над горами вже запанували сутінки й це надавало конференції надзвичайного характеру [13, с. 296].

Саме в таких умовах, при відблисках багаття і розгорнулася найгостріша дискусія. Представники опозиції М. Лебедь, І. Гриньох, М. Прокоп, В. Охримович, Дарія і Лев Ребеті, О. Логуш, Є. Стахів переважно атакували той традиційний для довоєнної ОУН «провідницький» стиль управління, якого дотримувався С. Бандера. «Ці виступи, що сприймалися більшістю учасників конференції як особисті напади на Бандеру, створювали “гарячу”, напружену атмосферу й спонтанну емоційну реакцію у формі вигуків незадоволення й відповідних реплік з місць. Виступи більшості представників теренових частин Організації з різних країв Німеччини та різних країн Західної Європи були також “протиопозиційні” і також переважно емоційні та часом занадто гострі», – згадував В. Гришко. Дискусія затягнулася до пізньої ночі й «після окреслення позицій двох сторін перетворилася на повторювання обома сторонами більш-менш одних і тих же самих аргументів, які зводилися переважно до формально-організаційних справ та, кінець кінцем – до питання про те, кому належить правне керівництво Організацією

[...]». При цьому обидві сторони покликалися на «крайові постанови», по різному їх інтерпретуючи [13, с. 297–298].

Як «експресивне і емоційно наснажене» В. Гришко характеризує завершальне слово С. Бандери. У своєму виступі той заперечив, що ігнорує «крайові постанови», подав свою інтерпретацію «крайових позицій» та чітко наголосив, що насправді в дискусії йдеться про характер і тип організаційного управління та про його особисте місце в ньому. Нагадавши про висунення його на чоло революційної частини ОУН під час розколу, «він із хвилюванням, яке було помітне в тембрі його голосу й уповільненому темпі його мови, заявив, що він ніколи не добивався того чоловічого становища, яке надавала йому Організація, але також ніколи не уникав і тепер також не думає зректися відповідальності за долю Організації, яку очолив», – описував В. Гришко у своїх спогадах цю частину конференції, завваживши, що промова С. Бандери справила помітне враження на її учасників і більшість з них відповіла у відповідь бурхливими оплесками [13, с. 299].

Підсумком Першої конференції ЗЧ ОУН стали достатньо об'ємні резолюції з широкого кола питань [14, арк. 740]. Оскільки опозиція звинувачувала Провід ЗЧ ОУН та С. Бандеру у відході від крайових позицій, то конференція серед іншого підтвердила, що для ЗЧ ОУН «залишаються зобов'язуючими постанови III Великого Збору ОУН» [15, с. 156], встановивши, що основою їх інтерпретацій мають бути лише офіційні роз'яснення Проводу ОУН в Україні і «зокрема Деклярація Проводу ОУН по закінченні другої світової війни, що зв'язує ЗЧ ОУН в одну нерозривну цілість з основною частиною ОУН в Краю» [14, арк. 740].

На конференції був також сформований новий Провід ЗЧ. Зважаючи, що С. Бандера став головою цілої ОУН, то Провідником ЗЧ ОУН було обрано М. Лебедя [5, с. 11]. Він був лідером «першої опозиції» й здавалося, що таке рішення відкривало перспективу для порозуміння.

В той же, не дочекавшись завершення конференції, велика група опозиційних делегатів, «якихось з півтора десятка осіб» за словами В. Гришка, покинула конференцію. Й це був тривожний сигнал, який означав, що дискусія не вичерпана і матиме продовження. В. Гришко влучно відмітив, що насправді на конференції «стало фактом те роздвоєння бандерівської ОУН за кордоном, яке на наступній конференції 1948 р. було оформлене виключенням активу опозиції із ЗЧ ОУН і відокремленням опозиціонерів, об'єднаних навколо ЗП УГВР, як політичного середовища, популярно названого “угаверівцями”» [13, с. 302–303]. Й дійсно, невдовзі після Першої конференції ЗЧ ОУН внутрішнє протистояння вибухнуло з новою силою.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, після створення в 1946 р. Закордонних частин ОУН нового імпульсу набули ті дискусії між двома групами провідних діячів, що проявлялися ще на етапі існування Закордонного центру ОУН.

На етапі т. зв. «першої опозиції», що переважно складалася з провідних членів, спрямованих Проводом ОУН в Україні для організації діяльності за кордоном й епіцентром якої було ЗП УГВР, домінуючим було звинувачення С. Бандери в тому, що він незаслужено перебуває на чолі організації, оскільки протягом війни перебував в німецькому концтаборі й не брав участі в національно-визвольній боротьбі. А також, що провідну роль в еміграційній діяльності має відігравати не Провід ЗЧ ОУН на чолі із ним, а ЗП УГВР на чолі з М. Лебедем.

Опозиція висувала С. Бандері і Проводові ЗЧ, до якого входили чільні діячі ОУН довоєнного періоду, що вийшли з німецьких тюрем і концтаборів, також вимоги ідеологічно-програмового характеру, головними з яких були: 1. здійснити внутрішню організаційну перебудову ЗЧ ОУН й на противагу провідницькому стилю управління ввести широку демократизацію; 2. відмовитися від програмного положення щодо встановлення

монопартійного політичного режиму в майбутній Українській державі та задекларувати її демократичний характер; 3. встановити, що майбутнє українське суспільство матиме «безкласовий» характер, а в сільському господарстві буде збережена колективна форми господарювання; 4. відмовитися від філософсько-ідеалістичної основи ідеології українського націоналізму та визнати «аморальний» вплив Д. Донцова на формування ідеології українського націоналізму.

Провід ЗЧ ОУН користувався переважною підтримкою організаційної структури та стримував від поширення дискусії в її ряди, що викликало протести з боку опозиції. Натомість вона розраховувала на підтримку ОУН в Україні і звинувачувала С. Бандеру та Провід ЗЧ ОУН в тому, що в своїй діяльності вони відійшли від її позицій.

Перша конференція ЗЧ не підтримала вимоги опозиції, її представники виявили своє невдоволення та дочасно її покинули. Отож конференція не вичерпала внутрішньої дискусії й дала підстави для подальшого розвитку опозиційних настроїв.

Викладений матеріал дає перспективу для подальшого дослідження опозиційних процесів в ЗЧ ОУН, що в кінцевому підсумку приведуть до їх розколу і створення ОУН-з.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сич О. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика. Івано-Франківськ: Видавництво «Лілея НВ», 2019. 544 с.
2. Сич О. Закордонний Центр ОУН (лютий 1945-лютий 1946). *Український визвольний рух* / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів: Видавництво «Мс», 2006. Збірник 7. С. 243-266.
3. Сич О. Організаційна структура закордонних частин ОУН на початку її становлення в 1946 році. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 30. Український визвольний рух ХХ століття* / [гол. редкол. Микола Литвин, упоряд. і наук. ред. Михайло Ромаюк]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 266–279.
4. Камінський В. Василь Охримович. Біографічний нарис. З передмовою Мирослава Прокопа. Торонто-Нью-Йорк-Лондон: Видання Політичної Ради Організації Українських Націоналістів за кордоном (ПР ОУНз) і Середовища УГВР, 1999. 152 с.
5. Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (причинки до історії). Львів: «Галицька Видавнича Спілка», 1995. 150 с.
6. Кричевський Р. Організація Українських Націоналістів в Україні – Організація Українських Націоналістів закордоном і ЗЧ ОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху. Нью-Йорк-Торонто, 1962. 116 с.
7. Мірчук Петро. Революційний змаг за УССД. Т. II. Нью-Йорк-Торонто-Лондон: Союз українських політ'язнів, 1987. 280 с.
8. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори в 4-х т. Т. 1. Історія / упор. і ред. О. Сич. Івано-Франківськ: Ліле-НВ, 2022. 560 с.
9. Балей П. Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки. LAS VEGAS, 1997. 373 с.
10. Зізнання Залужного-Ленкавського С. в справі «опозиції». [Рукопис]. *Архівна збірка ОУН в м. Нью-Йорк (США)*. Б. ф. 13 арк.
11. Антонович О. Спогади: У 2 ч. Ч. 1. Київ–Вашінгтон, 1999. 393 с.
12. Гришко В. Карби часу: історія, література, політика. Публіцистика. У двох томах. Том перший (1946–1952). К. Смолоскип, 1999. 868 с.
13. Мірчук П. Нарис історії ОУН. II том. *Архів С. Ленкавського при Інституті освітньої політики (м. Мюнхен, Німеччина)*. Арк. 601–793.
14. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. (збірка документів). Б. м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів. 1955. 370 с.